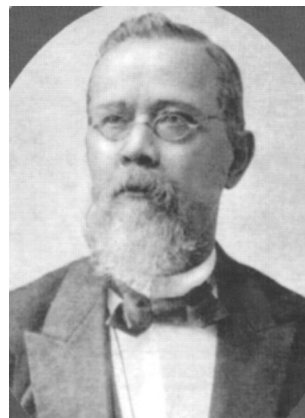

Галина Александрова

ПЕРША ІСТОРІЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ: КОМПАРАТИВНІ ОРІЄНТИРИ

У статті розглядаються “Нариси історії української літератури XIX століття” (1884) М. Петрова – перша авторська історія нового вітчизняного письменства, особливістю якої був наголос на численних запозиченнях у нього. Водночас праця демонструвала, що необхідним компонентом національного письменства є літературні зв’язки, і доводила, що з розвитком національної історії літератури тісно пов’язаний розвиток порівняльних досліджень.

Ключові слова: історія літератури, періодизація, вплив, запозичення, порівняльний метод.

Halyna Aleksandrova. The first history of the new Ukrainian literature (Comparative guidelines)

This article deals with M.Petrov’s “Essays on the history of Ukrainian literature in the 19th century” (1884), the first authorial history of the newest literary discourse which tended to regard numerous borrowings as the latter’s constitutive feature. At the same time, M.Petrov’s research showed that literary bonds are the indispensable component of the national literature, and that the advance of comparative studies is one of the prerequisites for the further development of the national literary history.

Key words: history of literature, periodization, influence, borrowing, comparative method.

125 років тому, на початку 1884 р., коштом автора накладом 1200 примірників побачили світ “Нариси історії української літератури XIX століття”, що були першою спробою системно оглянути нове українське письменство й подавали літературні портрети 39 авторів. Написав їх професор Київської духовної академії Микола Петров – літературознавець, дослідник фольклору, бібліограф, музеєзнавець, історик церкви. Народився він 12 квітня 1840 р. в селі Вознесенське Макар’ївського повіту Костромської губернії. Після закінчення Костромської семінарії за казенний кошт його було відряджено навчатися до Київської духовної академії. Завершивши навчання, 1865 р. став учителем Волинської духовної семінарії в Кременці. 1870 р. Миколу Петрова було обрано доцентом Київської духовної академії на кафедрі теорії словесності, зарубіжних літератур та історії російської літератури. З 1872 р. він – учений секретар Церковно-історичного й археологічного товариства при академії, організатор і завідувач Церковно-археологічного музею, головний його хранитель. 1875 р. М. Петров захистив докторську дисертацію “Про походження і склад слов’яно-російського друкованого Прологу (іноземні джерела)”. 1876 р. його було затверджено ординарним професором Київської духовної академії, де спочатку він викладав історію російської та західноєвропейських літератур, а з 1877 р. – лише західноєвропейських. З 1916 р. – член-кореспондент Російської імператорської академії наук, ініціатор створення Академії наук України, академік із 1918 р. Помер Микола Іванович 20 червня 1921 р., його могила на Флорівській горі зрівняно із землею...

І. Свенціцький, відомий український учений, високо оцінюючи діяльність М. Петрова, писав: “Він по вікові, образованию й ідеології належить до так званих шістдесятників,

що приходили не обрусити країну – тільки працювати для неї просвітою, тим-то він як діяч і зацікавився українським письменством, для якого став першим істориком” [28, 88].

Є свідчення, що М. Петров хотів читати лекції про давню драматургію на правах приват-доцента в університеті Св. Володимира. “В “Киевлянин” я натрапив місяців зо два тому повідомлення про Ваше бажання читати в університеті лекції з історії російської літератури” [21, 297], – писав до М. Петрова П. Беляєв, помічник інспектора Волинської духовної семінарії та редактор “Волинських епархіальних відомостей”. У спогадах М. Петров зазначав, що подав на історико-філологічний факультет Київського університету свою брошуру “Нариси історії української літератури XVIII століття” “як дисертацію pro venia legendi (на здобуття права читати лекції. – Г.А.), але факультет, деканом якого був В. Антонович, відхилив моє прохання з невідомою мені причин” [21, 297]. Однією з підстав могла бути публікація кількох статей М. Петрова в газеті “Киевлянин” щодо самостійності української літератури, в яких він називав її “крихітною”, “мініатюрною”, “юною” і, зрештою, “наслідувальною”. За його висновками, “уся українська література, від початку й до останнього часу, є низкою перекладених чи наслідувальних творів, які мають своїми прототипами твори польської й особливо російської літератури” [22, 2]. Сам він пізніше називав ці статті тенденційними, написаними для того, щоб “заявити про свій патріотизм і добрі наміри” [30, 53]. Хоча погляди М. Петрова загалом позначені симпатією до української культури, проте він недооцінював самобутніх витоків української літератури й надмірно узалежнював її від російської, тому, можливо, В. Антонович остерігався такого напряму викладання на факультеті.

Імпульсом до студій над новим українським письменством стала публікація повісті “Хмари” І. Нечуя-Левицького, товариша М. Петрова з Академії, що змалював у ній внутрішнє життя цього навчального закладу. Ще 1879–1880 рр. М. Петров надрукував “Нариси з історії української літератури XVIII ст.”. Це видання мало бути передмовою або ж вступом до “Нарисів з історії української літератури XIX ст.”, перші п’ять розділів яких побачили світ в “Историческом вестнике” за 1880–1883 рр. Отже, інтерес автора до української літератури зростав органічно й зазнав певної еволюції. З приводу видання цієї праці в листі до М. Петрова Павло Житецький писав: “Уважаю моральним і сердечним обов’язком своїм подякувати Вам за ваші прекрасні праці на ґрунті українства. Цінною в них є не тільки наукова обробка фактів, а й сама моральна суть людини, яка підійшла до фактів неупереджено. Колись буде відзначено і час з’яви Ваших праць, коли українці, збиті з позицій, розійшлись у різні боки – і фізично, і духовно” [20, 91]. Подібним до М. Петрова з-поміж росіян він називає тільки Олександра Пипіна, автора “Історії слов’янських літератур”, де був розділ, присвячений українській літературі. Справді, окрім незаперечних наукових заслуг, надзвичайною була моральна вартість учинку Миколи Петрова: тоді, коли Емський указ 1876 р. засуджував українське письменство на смерть, він, росіянин, написав історію української, а не “мало-” чи “южнорусской” літератури, протестуючи цим проти офіційних заборон і вперше масштабно подаючи здобутки нового українського письменства.

Матеріал для “Нарисів...” збирався крихтами: у Києві українські книжки можна було віднайти тільки в єдиній на той час Міській бібліотеці та книгарнях Ільницького й Комарова. М. Петрову вдалося скористатися книгозбірнями М. Щербака, який був діловодом журналу “Основа”, та професора Університету св. Володимира О. Котляревського. Цікавився дослідник і рукописними списками письменників, які зберігалися у приватних колекціях; щоб відчутти дух тогочасного літературного процесу, листувався з письменниками-сучасниками (І. Нечуєм-Левицьким, О. Кониським, О. Навроцьким, Я. Щоголевім, К. Думитрашком).

Сама назва книжки – “Нариси...” свідчила про те, що автор не претендував на повний систематичний курс історії письменства, хоча її стали вважати першою науковою працею в цій галузі. У жодного з попередників М. Петрова, що бралися проаналізувати нову українську літературу як частину російської (П. Петраченка, автора “Короткого історичного нарису української літератури”, уміщеного в “Історії

російської літератури” (1861), О. Пипіна та В. Спасовича, що розглядали українське письменство у праці “Історія слов’янських літератур” (1874–1881)) не було такої повноти матеріалу (до речі, такої студії на той час не мали й росіяни). Уже це робило книжку цінним посібником для тих, хто хотів ознайомитися зі становищем тодішнього українського письменства. Автор прагнув об’єктивності й намагався надати праці належної бібліографічної повноти, водночас не нав’язував своїх висновків, а вказував на погляди інших.

Того ж 1884 р. М. Петров подав “Нариси...” до Російської академії наук на здобуття Уваровської премії. Книжку було передано для рецензії професорові Університету Св. Володимира Миколі Дашкевичу, але він не встиг зрецензувати її протягом року й попрохав, щоб подання рецензії було відкладено ще на один рік. Зрештою її було опубліковано аж 1888 р., тому М. Петров засумнівався в тому, що М. Дашкевич писав її сам: “...рецензія Дашкевича носить явні сліди колективної праці декількох осіб” [21, 80], – писав він у 1919 р. Автор підозрював, що київські українофіли скористалися цим випадком для того, щоб вичерпно дослідити питання про українське письменство, а цього вони не могли зробити самостійно без зовнішнього сприяння. Себе він називав “людиною сторонньою” в дослідженні українського письменства, а професора М. Дашкевича – “українським літературним “самостійником”, що не допускав жодних зовнішніх впливів загальноруського письменства на українське, і з цієї точки погляду виставив проти мене низку закидів” [20, 80]. За “Нариси...” Академія наук присудила М. Петрову половину Уваровської премії, а другу частину отримав М. Дашкевич [10, 5] (докладніше про його концепцію див.: [2]).

Зовнішнім стимулом появи “Нарисів...” була полеміка, що протягом десятиріч супроводжувала становлення нової української літератури на сторінках преси і стосувалася насамперед трьох питань: чи можлива українська література взагалі, чи спроможна українська народна мова забезпечити її розвиток і де й у чому має шукати ця література своїх життєвих джерел. Наголос на позалітературних чинниках часто відволікав увагу від перевірки суто естетичних спроможностей письменства. У другій половині XIX ст. разом зі зростанням національного усвідомлення української літератури змінюється й ситуація в російській критиці та філологічній науці: якщо в першій половині XIX ст. столичні журнали активно реагують на всі події в українській літературі (згадаймо бодай відгуки на Шевченків “Кобзар”, “Народні оповідання” Марка Вовчка та ін.), то в другій половині століття вони майже не зважають на сусіднє письменство й розцінюють його лише як провінційний додаток до літератури імперської.

Рецензенти звертали увагу на недостатню обізнаність М. Петрова з новою українською літературою, дорікали за дріб’язковість у періодизації, залучення до історії імен другорядних письменників, неясність і приблизність історико-літературної термінології. Але “заслуга автора полягає в добросовісному збиранні висловленого іншими і зведенні всього цього до системи”, – указувалося в “Русском филологическом вестнике” [19, 155]. “Исторический вестник” теж характеризував книжку як широке зібрання біографічних та історико-літературних свідчень, проте пояснення загальних явищ і фактів у ній називав досить убогим, а позицію М. Петрова трактував як ухиляння від боротьби, що точилася серед захисників і ворогів української літератури [1, 839]. Критик указав і на досить суттєве питання, котре автор майже не зачепив: існування галицько-русинської літератури та її зв’язків з українським письменством. Адже без його з’ясування проблема самобутності української літератури не могла бути розв’язаною.

Найгострішою була критика О. Кониського, що теж закидав дослідникові поділ письменства на українське й галицьке, уважаючи, що в історії духовного життя народу межею можуть бути лише ідеї, а не географічні кордони. На противагу фактам запозичень в українській літературі з російської він публіцистично-пристрасно навів кілька фактів, що свідчили про запозичення Пушкіним у маловідомих французьких поетів, про вплив на Лермонтова Шиллера, Гете, Шатобріана, Байрона, на Гете – Мольєра. Прикладом генетичної спорідненості для нього був, зокрема, ланцюжок “Євгеній Онєгін” Пушкіна – “Герой нашого часу” Лермонтова – “Рудін” Тургенєва. Цим

О. Кониський доводив, що всі письменники залежать від впливів ідей попередників, і українське письменство мусило користуватися здобутками європейських літератур, хоча це не дає права говорити про його несамостійність. Критик переконаний, що порівняльний аналіз текстів передбачає також, а можливо, і передусім, зіставлення культур. Тому перш ніж оглядати здобутки ХІХ ст., він радить “згадати минувшину всього українського письменства і подивитися на духовний стан Московщини до Петра І, щоб знати, що могло переймати наше письменство у “руського” (як каже п. Петров), бо відома річ, що позичати можна тільки у заможнішого, у багатшого; переймати можна тільки у того, хто має, і тому, хто свого не має” [17, Ч.44]. Твердження М. Петрова: “Глібов більш відомий перекладами байок Крилова, ніж своїми оригінальними творами”, О. Кониський сприймає іронічно: “Або п. Петров байок Глібова не читав і крім байок Крилова ніяких інших не знає, або йому мулило хоч чим-небудь “свягнути” Глібова. Глібов остільки перекладав байки Крилова, оскільки Крилов перекладав байки Езопа, Федра, Лафонтена” [17, Ч.55]. Щодо впливу О. Островського на п’єсу І. Нечуя-Левицького “На Кожум’яках”, то поради критика ще дошкульніші: “Який хочете возьміть з творів Островського та прирівняйте його до твору Левицького, то й очевидячки побачите, що вони схожі один на другого так само, як баран на вовка, бо в обох по чотири ноги, по одному роту і по одному хвосту” [17, Ч.61–62]. Та найголовніші його зауваження стосувалися некритичного підходу М. Петрова до газетних і журнальних рецензій, які він майже без змін залучав до своїх нарисів. “Тимчасом історія складається не з часописних рецензій, історія – то наука. Історія подає читателям істину такою, якою уважає її сам учений автор, просіявши факти через сито критично-філософського аналізу. Так пишуть історію, а так, як пише п. Петров, так можна писати “історійки”, а не історію” [17, Ч.61–62].

Однією з найґрунтовніших була рецензія В. Горленка, який зауважував, що творчість кожного народу навряд чи можна дослідити без з’ясування того, як відбилися його національно-духовні особливості в історії, моралі, а найбільше – у фольклорі. Так не вивчали українську літературу попередники М. Петрова, немає такої студії й у нього. Тому українська література постає відірваною від ґрунту, справою кількох письменників. Отже, нез’ясованими залишилися внутрішні сили, котрі її витворили. Ціла література – не безформна маса, на якій можуть відбиватися тільки сторонні впливи, наголошував В. Горленко. Така література не заслуговувала б ані найменшої уваги, а її творча притягальність не мала б життєвої сили. Впливи між українською й російською літературами були взаємними, переконаний він, і їхній аналіз має бути особливо ретельним. Для цього потрібно простежити, чи пройшла безслідно для російської літератури діяльність українців М.Хераскова, І.Богдановича, В.Капніста, М.Гнедича, В.Наріжного – цілої плеяди письменників включно з М.Гоголем. Чи можна назвати “впливом” риси, винесені російською літературою з півдня й повернуті знову в його літературу? Яким впливом пояснити особливості народної лірики та епосу? Без аналізу цих національних рис, без вивчення процесу самоствердження, який за всіх впливів і взаємодій відбивався на розвитку літератури, не з’ясувалися питання про властивість ґрунту української літератури та про її життєвість. “Штучні рамки, прийняті п. Петровим для викладу історичного ходу розвитку української літератури, суперечать оцінці явищ, досліджених ним добросовісно повно” [8, 672], – зауважував В. Горленко. На його думку, цю хисткість уявлень міг би подолати розгляд української літературної історії як вияву росту й видозмін культурно-національного типу в її історичному розвитку. Порівняно з попередньою працею “Про ступінь самобутності української літератури” М. Петров не давав прямої відповіді на питання, наслідувальним чи самобутним є нове українське письменство, однак весь його виклад приводив читача до висновку, що воно розвивається тільки залежно від сусідніх літератур, не маючи власного ґрунту. Хоча в багатьох місцях автор наголошував на оригінальності змісту українського письменства, писав про те, що деякі українські письменники вбирали мотиви своєї творчості безпосередньо з європейських зразків, читаючи в оригіналі Байрона й Шиллера та перекладаючи їх. Він визнає, що в першій і на початку другої чверті ХІХ ст. головним осередком українського літературного руху був Харківський університет, а наукова діяльність

його викладачів вплинула на пробудження української літератури. Харківський рух перейшов у 40-х рр. до Києва, де з того часу утвердилось слов'янофільство на чолі з М. Костомаровим, якого не можна вважати простим наслідувачем російських діячів тієї епохи. Але найкрасномовнішим фактом, що свідчив про самостійність мотивів тогочасної української літератури, для М. Петрова була діяльність Гоголя, якого він називав кращим виразником національного напрямку української літератури. Уже цього вистачило б, зауважував авторові "Нарисів..." В. Антонович, щоб зробити українську літературу предметом самостійного вивчення на її власному ґрунті. Про це свідчило багато фактів: оригінальність більшості поезій Т. Шевченка, оповідань Марка Вовчка і найголовніше – існування багатої української народної словесності, "що містить у собі з надлишком оригінальні мотиви, оригінальні художні фарби, словом, достатні задатки самостійної літератури" [6]. В. Антонович давав і поради методологічного характеру, усвідомлюючи, що література, як й інші види мистецтва, існує в культурному, естетичному й суспільному контексті, тому її потрібно розглядати "в усій сукупності умов її існування, насамперед і більше всього на основі тих зачатків, які є в народному житті, і потім у тісному зв'язку з рухом ідей на даній території і в даному середовищі, з тими послідовними змінами, котрі переживав народ за певний період. Водночас, зрозуміло, не можуть бути залишені без уваги і зовнішні впливи" [6]. По суті, це була програма культурно-історичного вивчення літератури із застосуванням порівняльного методу. Найприхильнішим серед рецензій на "Нариси..." був відгук І. Франка, який зауважував, що "Петров ... пильно і в многих місцях справедливо вказує на те, як в українській літературі відбивалися по-своєму головні течії літератури російської" [32, 138]. Тому, коли 1909 р. Франко приїхав до Києва, то не проминув нагоди познайомитися з "удивительным великороссом". А професор Московського університету Д. Анучин зазначав, що його книжку "потрібно мати кожній освіченій російській людині" [21, 81].

Після революції 1905 р., що визнала право існування за українською мовою та її письменством, в Університеті Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах професори Володимир Перетц і Андрій Лобода вводять до циклу університетських дисциплін українознавство й радять користуватися працями М. Петрова з історії українського письменства як підручником.

Після 1917 р. відчувалася потреба в підручниках, і вінницька "Просвіта" запланувала видати "Нариси..." окремими брошурами за розділами чи навіть за творчістю окремих письменників. Задля цього М. Петров переглянув свою працю, вилучив кілька літературних портретів другорядних письменників, а про інших зробив доповнення й поправки. Однак через тяжкі післяреволюційні умови це перевидання так і не було здійснено. "Але якою б не була доля моїх книжок з історії українського письменства, я знаходжу для себе моральне задоволення в тому, що в свій час я чимало попрацював над будівництвом історіографії українського письменства та що маю я гарних наслідників, що далі будують історію українського письменства" [21, 87], – писав він. Серед продовжувачів своєї справи М. Петров назвав насамперед І. Стешенка, В. Рєзанова, В. Перетца, О. Огоновського, С. Єфремова.

М. Грушевський згадував, що ще замолоду прочитав "Нариси...", які демонстрували "похід розпоршених, різномасних, різночинних українських письменницьких сил на відродження української слави, українського життя, української поезії. Від яких різних одправних пунктів вони виходили і якими різними дорогами йшли, скільки було там дрібноти, людей з багажем безконечно малим, а в сумі вони становили поважну течію, поважне історичне явище, проривали глибоку борозну на занедбанім перелозі українського життя" [9, 123]. Цим він наголошував на позитивній рисі книжки М. Петрова – великій кількості імен "некорифеїв" – та підтверджував ту істину, що генії виростають, підготовані працею другорядних митців. Якщо ж їхню творчість не брати до уваги, то з поля зору разом із посередніми авторами зникають і деякі проміжні ланки загального літературного процесу.

Одну з найдокладніших характеристик М. Петрова до 50-річчя діяльності вченого дав С. Єфремов, який проаналізував найвідоміші його праці з історії української літератури, загальну концепцію, періодизацію, систему й методи

наукового дослідження та визначив провідне місце цього діяча в українському літературознавстві [13]. Біографію М. Петрова докладно розглянув В. Дурдуківський [11]. Від початку 1920-х і до 1990-х рр. ім'я вченого було майже забутим. Лише 1994 р. вийшов у світ бібліографічний довідник "Академік Микола Іванович Петров (1840–1921)" (упорядники В. Микитась, Н. Микитась), про Петрова-літературознавця опубліковано кілька статей Н. Поклад [24; 25; 26]. Останнім часом на спадщину М. Петрова особливу увагу звертають історики. 2004 р. видавництво "Либідь" у серії "Пам'ятки історичної думки України" випустило книжку "Петров Микола. Скрижалі пам'яті" (упорядники В. Ульяновський, І. Карсим, вступна стаття В. Ульяновського та О. Панчук), де вперше надруковано його твори, які містять цікаву інформацію про Київську духовну академію, історію розвитку науки в ній. Є тут і праця "Перші спроби історіографії української літератури", фактично творча автобіографія М. Петрова, де автор згадує про нелегкий шлях видання своїх "Нарисів..." Додатком до книжки стало видання "Микола Петров. Скрижалі пам'яті" (К.: "Либідь", 2004, упорядник В. Ульяновський), в якому вперше опубліковано понад 300 листів з епістолярної спадщини М. Петрова, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Діяльності вченого присвячені дві дисертації [5; 29].

Дослідники вітчизняного літературознавства зазвичай зараховують М. Петрова до історичної школи [3, 134], [12, 141], [15, 84], оскільки на першій сторінці "Нарисів..." він засвідчив причетність до неї, заявляючи, що "історичне вивчення української літератури... показало б справжнє походження її і характер, дослідило б той ґрунт, на якому вона росте, й визначило б, якою мірою стійкий і поживний той ґрунт, і тим самим – має чи не має свого майбутнього українська література?" [23, 1]. Працю вважали тільки своєрідною добіркою матеріалів, а її автора – представником біографічного напрямку (І. Франко [31, 15]) та бібліографічного (Д. Чижевський [35, II]). Щоправда, в "Історії української літератури" М. Петрова, М. Дашкевича та О. Огоновського названо серед тих науковців, що належали до філологічної школи [34, 19]). У сучасних довідкових виданнях дослідника зараховують до представників порівняльно-історичного методу [25, 241]. Його ж доробок, зокрема й "Нариси...", здебільшого перебуває в пасиві науки про літературу, увагу зосереджують переважно на рецензії М. Дашкевича, котрий з'ясував своєрідність українського письменства як явища, що самостійно розвивається, із його власними органічними тенденціями. Праця ж М. Петрова відразу ж відійшла на задній план і невдовзі стала сприйматися як застаріла. Нині слід відкрити в ній "палімпсестний пласт": бо ж до сьогодні не артикулюється важливий аспект, який знаменувала поява цієї книжки: це була одна з перших спроб розглянути українсько-інонаціональні літературні взаємини, котра наочно підтверджувала, що на певному етапі літературна компаративістика була складником національної історії літератури. Звісна річ, студію М. Петрова не можна назвати компаративною в сучасному сенсі цього слова. Навряд чи автор був глибоко обізнаний із теоретичними настановами тодішньої компаративістики – науки, яка щойно почала заявляти про себе: у нього немає безпосередніх посилань на західноєвропейські чи російські джерела, на відміну від його рецензента. Знавець західноєвропейських літератур М. Дашкевич часто цитує німецьких і французьких компаративістів – Шастле, Кертінга та ін. Однак потенційно зв'язок "Нарисів..." із порівняльним вивченням історії літератури безперечний, оскільки вони виявили знання європейського суспільно-політичного та літературно-естетичного руху, ідей слов'янської взаємності. Його виклад стосунків між національним і запозиченим не випадковий, а зростає з усвідомлення закономірностей літературного розвитку.

Думка вченого охоплювала тут широке коло проблем, серед яких – вибір оптимальної методології для дослідження українського літературного процесу, визначення національних особливостей письменства, джерел і динаміки його розвитку, періодизація літературного процесу, роль запозичень та впливів. Суперечливі, тенденційні погляди сучасників, які, з одного боку, ставилися вороже до української літератури й говорили про її безвартісність, а з другого – надмірно вихваляли й перебільшували її здобутки, видавалися М. Петрову анахронічними, оскільки літературний процес поставав у них досить закритим. Уявлення про

внутрішню динаміку літературознавчої думки давало йому підставу розв'язати це питання об'єктивно, використовуючи історико-літературні факти та історичний підхід. Таке вивчення, на його думку, показало би справжнє походження української літератури, її характер, а отже, дало би змогу сформулювати прогностичні оцінки її майбутнього. Задля цього він згадує в нарисах не тільки важливих, а й другорядних письменників, викладає зміст основних творів чи щедро їх цитує, зіставляє критичні відгуки про ці твори, щоби звести останні, за його словами, до "спільного знаменника". Такий підхід цілком закономірно передбачав упровадження порівняльного аналізу творів українського письменства та інонаціональних художніх цінностей. Проте історичному методові М. Петрова перешкодило заздалегідь запрограмоване упереджене ставлення до української літератури як до вторинної, наслідувальної.

У вступній частині автор традиційно оглянув наявні праці з історії української літератури, указав на їхні переваги й недоліки. Літературознавчий доробок своїх попередників М. Петров ділить на три групи: 1) національно-романтична історіографія до 1857 р.; 2) українське слов'янофільство до 1870-х рр.; 3) новітні огляди змішаного типу. З-поміж них він виокремлює останню групу: передмову М. Костомарова до "Поезії слов'ян" М. Гербеля, "Історію слов'янських літератур" О. Пипіна й В. Спасовича та статті М. Драгоманова "Українофільський рух у південно-західній Росії" і "Література російська, великоруська, українська й галицька", тобто звертає увагу насамперед на огляди, в яких було порівняльне тло. М. Костомаров й О. Пипін розглядали українську літературу як наслідок прагнення слов'ян до самобутнього розвитку, а М. Драгоманов уважав, що в ній відбилися напрями, котрі панували в російській: сентименталізм, романтизм, націоналізм і демократизм. М. Петров погоджується з тим, що ідеї та напрями української літератури розвивалися під впливом слов'янського відродження та польської й російської літератур, однак вважає, що погляд на нову українську літературу має охоплювати позитивні й негативні впливи польської й – особливо – російської. Перекоаний у тому, що українське письменство, розвиваючись поряд із сусідніми, віддзеркалювало їхні напрями, він класифікує літературний процес в Україні, наголошуючи насамперед на впливах і дещо розширюючи періодизацію М. Драгоманова.

Майже всі рецензенти не погоджувалися з періодизаційною моделлю українського письменства М. Петрова. Перші чотири напрями – псевдокласицизм, сентименталізм, романтизм і націоналізм – він виводив від західноєвропейських впливів, які через російську й почасти польську літератури прийшли в Україну. П'ятий – українське слов'янофільство – на його думку, виник паралельно з московським. Шостий – новітня українська література – продовжував попередній, відрізняючись від нього, за спостереженнями автора, більшою практичністю та зв'язком із реальним життям. Отже, М. Петров намагався покласти в основу, окрім культурного контексту, соціально-політичний і просто хронологічний. Автор сам розумів штучність такого поділу й пояснював його швидкою зміною літературних понять і смаків, що зумовлювалася наслідувальністю української літератури. Доробок деяких митців, на його переконання, не вкладається в один період, а відображає різні стадії розвитку українського письменства. Зокрема, різностильові тенденції він простежує на прикладі творчості П. Білецького-Носенка, "Горпинида" якого наслідувала "Енеїду" І. Котляревського, балади й пісні з'явилися під впливом німецького романтизму, а в історичних творах та в етнографічних і лінгвістичних працях він був одним із провісників слов'янського відродження й українофільства. Тому, щоб не роздрібнювати діяльність певних письменників між різними періодами, за основу класифікації М. Петров узяв основний характер їхніх творів. Схеми, в які він намагався втиснути літературний процес, усе ж не знівелювали письменницьких індивідуальностей. Прикметна риса критичного методу автора "Нарисів..." – розгляд літературних портретів митців на тлі суспільного життя та із залученням біографічного методу. Проте в центрі уваги – спроба встановити складні переплетення впливів, яких зазнавав чи не кожний автор, саме "впливологія стала основою літературознавчого аналізу

М. Петрова” [7, 77] (до речі, негативне ставлення до впливості науковці нині переглядають).

Компаративні тенденції дослідника поки ще позбавлені необхідного термінологічного апарату, хоча в Росії поняття “порівняльне літературознавство” вперше використовує ще 1868 р. О. Веселовський. В Україні необхідність порівняльного методу обґрунтував у праці “Слов’янські перерібки Едіпової історії” (1874) М. Драгоманов. 1877 р. на значенні цього методу наголошував у вступній лекції “Поступовий розвиток науки історії літератур і сучасні її завдання” в Університеті Св. Володимира М. Дашкевич.

Зусилля М. Петрова спрямовані на те, щоб довести – українське письменство відбивало напрями сусідніх літератур. Тому науковий пошук дослідник скеровує на прямолінійне відшукування впливів і запозичень. Він виявив багато фактів взаємодії національних та інонаціональних складників в українській літературі, що, згідно із завданням автора, давали змогу точніше з’ясувати, які елементи в ній є національними, а які виникли як вплив чи запозичення. Впливості орієнтація демонструє пасивність явища-реципієнта, проте іноді констатується творчий характер сприйняття (ідеться переважно про місцевий відбиток, характер, колорит, якого набував твір). Впливи бачаться йому завжди однобічними, діалогу культур він не помічає. Ця по-своєму крайня позиція висвітлення історії літератури без аналізу національних рис призвела до того, що процес запозичення не розмежовується, видається досить строкатим, “ряди” тем, мотивів, художніх прийомів вибудовано без синтезу. Іноді факт впливу перебуває на поверхні й автор тільки констатує його. У деяких випадках його потрібно довести, і тоді М. Петров удається до зіставлень, щоб показати залежність одного твору від іншого. Проте найчастіше він лише пунктирно окреслює можливість порівняння, зупиняючись на констатації запозичень і ремінісценцій. Отже, постає широке тло, але воно розглядається тільки з погляду впливості. Переважає позитивістська фактографія й механістичний виклад міжлітературних взаємин, зіставлення швидше осягнені інтуїтивно, а не випливають із ґрунтового аналізу літературного процесу. Наголошується на домінуючому становищі однієї з літератур, а не на спільних аспектах, які їх об’єднують.

Приміром, вплив Пушкіна літературознавець простежує вже в найближчих послідовників Г. Квітки-Основ’яненка: Степан Писаревський (Стецько Шерепера) в опері “Купала на Івана” виконує таку саму циганську пісню, що наявна й у поемі О.Пушкіна “Цигани”, впливом твору російського автора нав’язано і образ цигана Шмагайла; поема М. Макаровського “Гарасько, або талан і в неволі” змістом нагадує “Кавказького бранця”. Переробками з Пушкіна, за спостереженнями М. Петрова, є вірші О. Корсуна (“Блискавка”, “Від чого”, “Коханка”), Л. Боровиковського (“Зимовий вечір”, “Волох”), А. Метлинського (“Осінь”, “Печаль невинних душ про світ зелений”). Вступ до поеми “Вечорниці” П. Кореницький переробив із пушкінських віршів “Зимовий вечір” і “Утоплений”. Не уникнув впливу російського митця і Є. Гребінка. Але найбільшою мірою поезія й талант Пушкіна відбилися на Гоголі та Шевченкові. Щодо першого – це не тільки сюжети “Ревізора” й “Мертвих душ”, а й повісті на українські теми, зокрема образ цигана в “Сорочинському ярмарку”. А вплив Пушкіна на Шевченка М. Петров бачить не лише в окремих творах (“Наймичку”, на його думку, написано під впливом вірша “Под вечер осени ненастной”, запозичено й мотив вірша про пророка), а й у мові, тому, мовляв, Шевченко перейшов до творчості російською мовою.

Твердження про зближення між поемою “Наймичка” й віршем “Под вечер осени ненастной” викликало різке заперечення в І. Франка, який, окрім факту підкидання дитини, не бачив у творах жодної аналогії, наголошуючи: цей факт Шевченко міг узяти з дійсності, а не запозичувати в Пушкіна. Але спосіб подання цього факту цілком незалежний, це очевидно для того, хто знайомий з особливостями творчої манери Шевченка: “Се видно вже хоч би й з того, що самого моменту підкинення дитини покриткою Шевченко своїм звичаєм, обминаючи такі хвилі різких конфліктів і боротьби душевної, зовсім не змалював” [33, 468]. Франко вказує на абсолютно різні сюжетні складники обох творів (Шевченкова героїня підкинула дитину не

вночі, а ополудні, не восени, а влітку, не під убогу хатину, а до заможних і бездітних господарів). “Хіба схочемо в тім вбачати вплив Пушкіна на Шевченка в сьому випадку, що Шевченко старався обробити сю тему зовсім відмінно від Пушкіна” [33, 468], – зазначає він, нагадуючи, що порівняння творів, схожих за сюжетами, має не тільки ґрунтуватися на вишукуванні “впливів”, а насамперед розкривати особливості, своєрідність, показувати відмінності зіставлюваних явищ.

Найчастіше в М. Петрова натрапляємо на приклади контактних порівнянь явищ літератури, які в історичному процесі безпосередньо спілкувалися одне з одним. Чи не вперше на ті часи він торкається питань, які тільки починали розроблятися, – внутрішньонаціональних впливів. Він скрупульозно наводить факти впливу фольклорних творів на українських письменників і наслідування ними зразків своєї ж літератури. Таких випадків М. Петров знаходить дуже багато. Характеристика доброти в П. Гулака-Артемівського (“Справжня добрість”) нагадує жіночі типи в повістях Г. Квітки-Основ’яненка. Вірші К. Думитрашка за змістом споріднені з творами І. Котляревського й П. Гулака-Артемівського. Сюжет п’єси Я. Кухаренка “Чорноморський побит” подібний до “Наталки Полтавки” І. Котляревського. “Цидулка до мого братухи Яцька мирянського пан-отця (священника)” С. Писаревського нагадує комічні здобутки І. Котляревського й П. Гулака-Артемівського, а його твір “Стецько можебилиця” перегукується з повістями Г. Квітки-Основ’яненка. “Писулька до кума” О. Корсуна змістом і тоном нагадує послання П. Гулака-Артемівського “До Пархіма” та ін. Такі означення збігів відкривали шлях до розв’язання цілого комплексу історико-літературних проблем, демонструючи ідею безперервності та спадкоємності літературного розвитку й виявляючи специфічно національні еволюційні особливості. Але докладний аналіз творчості окремих письменників не спрямований у М. Петрова на виявлення тенденцій загального літературного процесу, оскільки вони сформульовані заздалегідь. У новітній українській літературі він помічає два напрями: “Один іде вглиб народного світогляду й свідомості й шукає в ньому живильних коренів для себе, другий іде вшир, намагається розсунути тісну сферу народного світогляду й збагатити його запозиченнями з інших літератур і наслідуваннями. Але обидва ці напрями не регулюють один одного, розходяться протилежно й доходять до крайнощів: перше не має широти дії, а друге – належної життєвості” [23, 373]. У цьому, на його думку, полягають найпомітніші недоліки сучасної української літератури, незважаючи на досягнення окремих письменників. Проте причин, які призвели українське новітнє письменство до цього становища, він не розглядає. “На більше автор і не претендує, теоретична сторона дослідження для нього не існує [4, 393], – писав про М. Петрова О. Білецький.

Попри всі недоліки, “Нариси...” створили передумови для цілеспрямованих студій про українсько-інаціональні літературні контакти. Численні запозичення у вітчизняному письменстві, на які вказано у студії, зовсім не применшували його значення, а навпаки, давали змогу розкрити давні зв’язки зі світовою культурою й тим самим створювали ширше, достовірніше розуміння його історії, ніж національно обмежений підхід. Праця показувала, що літературні зв’язки – необхідний компонент національної художньої системи, який супроводжує її розвиток, переконливо змальовувала літературне тло для повнішого висвітлення розвитку рідної словесності, проте його виявилось замало: потрібно було прочитати її не лише на цьому тлі, а й у зв’язку з літературами інших народів. Значення книжки М. Петрова для української компаративістики, яка “потребує не так оновлення, як реконструкції” [27, 23] слід убачати насамперед у тому, що вона стала поштовхом до подальших порівняльних досліджень, окреслювала їх як історико-літературну проблему. Її рецензент, М. Дашкевич, теж розглядав українську словесність у взаємозв’язках із російською та польською, але дійшов інших висновків: вітчизняна література в його концепції сприймалася не як наслідування російської, а як органічний складник європейського контексту, оригінальний “у генезі, змісті й формах” [10, 85]. Висновки М. Петрова було спростовано, і це засвідчувало: порівняльні тенденції в українському літературознавстві зміцніли та позначилися на критеріях оцінки письменства. Заслуга ж ученого передусім у тому, що він спровокував важливу

дискусію, в якій удосконалювалися підходи до історії літератури, а з його праці почалося нове осмислення літературного процесу в Україні, його структур і динаміки паралельно з розвитком зіставних досліджень, і це ще раз доводить, що порівняльне літературознавство на першому етапі “розвивалося здебільшого в полі історії літератури” [16, 6]. Саме “Нариси...” створили цілком конкретні передумови для майбутніх компаративістських студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. А. Н. “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” Н.И. Петрова // *Вестник Европы*. – 1884. – № 8.
2. *Александрова Г.* Літературні перехрестя (Микола Дашкевич у контексті порівняльних досліджень кінця XIX – початку XX ст.). – К., 2008.
3. *Білецький Л.* Основи української науково-літературної критики. – К., 1999.
4. *Білецький О.* Шляхи розвитку українського літературознавства // *Збір. тв.: У 5 т.* – К., 1965. – Т. 2.
5. *Бухальська М.* Наукова діяльність та історико-культурна спадщина академіка Миколи Петрова (друга половина XIX – початок XX століття). Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006.
6. *В.* Судьбы украинской литературы в XIX столетии. Н.И. Петров. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884 // *Заля.* – 1884. – № 37.
7. *Гнатюк М.* Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч. – Львів, 2002.
8. *Горленко В.* “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” Н.И. Петрова. Киев, 1884 // *Киевская старина*. – 1884. – Кн. IV.
9. *Грушевський М.* Спомини / Публ. С. Білокозя // *Київ*. – 1988. – № 12.
10. *Дашкевич Н.* Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о 29 присуждении наград гр. Уварова / Приложение к LIX т. Записок Императорской академии наук (далі ЗапИАН). – СПб., 1888.
11. *Дурдуковський В.* Микола Іванович Петров // Записки історико-філологічної секції Українського наукового товариства (далі – ЗІФСУНТ). – 1919. – Кн. I.
12. *Єфремов С.* Дорогою синтезу: Огляд історіографії українського письменства // *Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упорядкув., передм. та прим. Е. Соловей.* – К., 2002.
13. *Єфремов С. М.І.* Петров як історик літератури // *ЗІФСУНТ*. – 1919. – Кн. I.
14. *Лист Павла Житецького до Миколи Петрова // Петров М.* Скрижалі пам’яті. – К., 2004.
15. *Наєнко М.* Історія українського літературознавства. – К., 2001.
16. *Наливайко Д.* Вступне слово // *Теорія літератури й компаративістика*. – К., 2006. – С. 5-8.
17. *Одонець К.* “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” Н.И. Петрова. Киев, 1884. (Критичний огляд) // *Діло*. – 1884.
18. *Отчет о двадцать девятю присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX т. ЗапИАН.* – СПб., 1888. – № 1. – С. 5-7.
19. “Очерки истории украинской литературы XIX столетия” Н.И. Петрова // *Русский филологический вестник*. – 1884. – № 1.
20. *Петров М.* Воспоминания и переписка с разными лицами // *Скрижалі пам’яті*. – К., 2004.
21. *Петров М.* Перші спроби історіографії української літератури // *Скрижалі пам’яті*. – К. 2004.
22. *Петров Н.* О степени самобытности украинской литературы // *Киевлянин*. – 1881. – № 64.
23. *Петров Н.* Очерки истории украинской литературы. – К., 1884.
24. *Поклад Н.* Літописець без лукавого мудрствування // *Рідна школа*. – 1997. – № 1.
25. *Поклад Н.* Петров Микола // *Українська література у портретах та довідках: Давня література – XIX ст.* – К., 2000. – С. 241.
26. *Поклад Н.* Став сином України // *Слово і Час*. – 1998. – № 9-10.
27. *Росовецький С.* Якого оновлення потребує українська компаративістика: нотатки традиціоналіста // *Слово і Час*. – 2003. – № 5.
28. *Свенціцький І.* Українська старовина в Київському церковно-археологічному музеї // *ЗІФСУНТ*. – 1918. – Кн. XVII.
29. *Сохань С.* Бібліотечно-археографічна діяльність М.І. Петрова (1840-1921): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2003.
30. *Ульяновський В., Панчук О.* Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер’єрах // *Петров М.* Скрижалі пам’яті. – К., 2004.
31. *Франко І.* Історія української літератури. Ч. 1. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // *Збір. тв.: У 50 т.* – К., 1983. – Т. 40.
32. *Франко І.* Лист до О. М. Пипіна // *Там само*. – К., 1986. – Т. 49.
33. *Франко І.* “Наймичка” Т. Шевченка // *Там само*. – К., 1981. – Т. 29.
34. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
35. *Чижевський Д.* Михайло Сергійович Грушевський як історик літератури // *Грушевський М.* Історія української літератури: У 5 т. – Нью-Йорк, 1959. – Т. 1.